

ROZA EYVAZOVA

AZƏRBAYCAN DİLİ İRANDAKI TÜRK ETNOSLARININ DİLİ KONTEKSTİNDƏ (XƏLƏCLƏR)

X ü l a s ə. Azərbaycan dilinin İrandakı türk etnoslarının dili kontekstində araşdırılması zamanı bir sıra oxşar və fərqli xüsusiyyətlər meydana çıxmışdır. Tədqiqata xələclərin dili cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, xələc dili, etnos, kontekst, fonetika*

Azərbaycan dilini İrandakı türk etnoslarının dili kontekstində araşdırmaq üçün birinci növbədə bu dilin hansı mühitdə, hansı şəraitdə, hansı ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq işlənmə özəlliklərinə nəzər salmaq lazımdır; həmçinin hansı areallardakı işlənməsindən asılı olaraq inkişaf və tənəzzül səbəblərinin aşkarlanması vacibdir.

İranda, Cənubi Azərbaycanda Azərbaycan türkcəsinin fəaliyyəti, işlənmə dairəsi ictimai-siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq çox zəifdir; belə bir şəraitdə, mühitdə milli ədəbi dilin formalaşması çətinliklərlə üzləşir.

Milli dillərin inkişafı daim dövlət qayğısı və nəzarəti altında olmalı, milli və dil siyasətinin tərkib hissəsi kimi daim müvafiq strukturlar tərəfindən ön plana çəkilməlidir [1. S. 56].

Ə. Sərrafinin gəldiyi qənaətlər bu fikri bir daha tamamlayır: 1 – İranda danışılan bir çox dillərin içində türk dili nisbi əksəriyyətə malikdir; 2 – İran türkləri bugün Türkiyə türklərindən sonra yer üzündə ən böyük türk toplumdur; 3 – İran türklərinin çoxu İranın şimal-qərbində, bir də şimal-şərqi və güneyində yaşayırlar; 4 – Güney və Orta İran türklərinin danışdığı şivə Azərbaycan türkcəsinin bir şivəsidir. Xorasan türklərinin dili isə türkmən türkcəsi öz türkcəmizin arasında olub daha çox türkcəyə yaxın bir dildir; 5 – İran türkləri çox zəngin bir folklor xəzinəsinə malikdirlər və dünya türk folklorçuları, dilçiləri, etnoqrafları, sosioloqları və arxeoloqları axtarıqları bir çox işə yarayan materialları İran türklərinin dil və el ədəbiyyatında tapa bilirlər. İran türklərinin xalq ədəbiyyatı bütün türklərin ayrılmaz ədəbi mirasıdır və ona hər kəs sahib çıxmaldır; 6 – bugün folk-

lorumuzun toplanıb yayılmasında əsas əngəllər ana dildə təlim və tərbiyənin olmaması, folklorun bir elm qolu kimi İranda tanınmaması, farslaşma cərəyanı və bu kimi amillərdən ibarətdir [2. S. 60–71].

Bu yazıda əsas məqsədimiz İrandakı xələclərin tarixi köklərinə və onların yayılma areallarına öləri ekskurs etmək, konkret olaraq Azərbaycan dili ilə İrandakı xələclərin dil xüsusiyyətlərinin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini aşkarlamaqdır.

M. Vəliyev yazır ki, xalac tayfası lap qədimlərdən Xorasanda və İraqda yaşayan qədim türk tayfalarından biridir [3. S. 39].

T. Ə. İbrahimov qeyd edir ki, Farsa köçən xələclər iki hissəyə ayrıldılar. Onların bir hissəsi oturaq həyat tərzi keçirərək, fars əyalətinin Qonqori rayonunda sakin oldu və xələc adlarını da saxladılar. Köçəri həyat keçirən ikinci hissə Qaşqay eli tərkibində digər köçəri tayfalarla birgə yaşayırlar [4. S. 68].

H. Məhəmmədzadə xələclər haqqında fikirlərini belə açıqlayır: «Xələclərin çoxu qayıdıb Qum və Ərak vilayətləri arasındakı ərazidə sakin oldular və oranı Xələcistan adlandırdılar. Həmin xələclərin bir qismi o vaxtlarda Xələcistanı tərk edib, cənuba-fars əyalətinə getdikdə, qalan xələclər onları qacqar adlandırdılar. Bu vaxta qədər göstərilmiş “qacqar”, “qoşqar”, “qaşqar”, “qəşdə”, “kaşğu” sözlərindən “qacqar” sözü düzgün və tarixi həqiqətə uyğundur» [5. S. 13–14].

Qədim mənbələrdə *xalac* adının *qalac*, *kalac* variantları özünü göstərir [6. S. 174]. *Xalac* adı ilə bağlı bir sıra mənbələrə istinad edərək, qeyd etmək lazımdır ki, «qədim türk qəbilələrindən xalaclar bilinməyən bir tarixdə Türküstandan köçüb Qərbi Əfqanıstanda yerləşmişdir. Bu qəbiləyə mənsub olanlar əsgər və dövlət adamı idilər. İçlərindən bir çoxu Qəznə və Qur hökmdarlarının xidmətində olmuş və sonralar Hindistanda böyük mövqelər əldə etmişdilər» [6. S. 174]. Hindistanla bağlı aşağıdakı məlumat da maraqlıdır: «Keyumərsin naibi olan xalacların rəisi Firuz şah rəqiblərinə üstün gələrək Cəlaləddin ləqəbi ilə Dehli sultanlığının başına keçən bu xələc ailəsi əski bir türk qəbiləsi olan və bəlli olmayan bir tarixdə Türküstandan hicrət edib Şərqi Əfqanıstanda və Hindistanın şimal hüdudlarında yerləşmiş olan xalac türklərinə mənsubdurlar. İndiki Gilzay əfqanlarının da onların nəslindən gəlmiş olmaları güman edilir. Müizəddin dövründə xalaclar Hindistanın qurlular tərəfindən istilasında əsas rol oynadılar. Benqal ilə Şərqi Hindistan bölgələrinə islamı gətirən İxtiyarəddin Mühəmməd Xalacı olmuşdur» [6. S. 174]. Xalacların başqa bir qolu isə 839/1436 – 937/1531-ci illər arasında Mavlada hökm sürmüşdür. İbn Xordadbeh deyir ki, xalaclar IX əsrdə Balasaqun və İsvicab arasında yaşamışlar. Makvart Suriya və Bizans mənbələrinə əsaslanaraq xalacların

VI əsrdən mövcud olduğunu ehtimal edir. Maraqlıdır ki, ərəb qoşunları Mərvanın başçılığı ilə Qafqaza gələrkən xalac türkləri ilə rastlaşırlar. 1748-ci ildə «Xalac camaatı sərkərdələri» adı ilə Türkiyədə çıxan kitabda da onların başçıları haqqında bəhs olunur. Xalq rəvayəti Baqiyaka xəbər verir ki, xalac VII əsrdə cənub-şərqi İrana köçüblər. Onlar Şirazdan gəlmədilər. Ərəbqıl Xarrablı göstərir ki, onlar indiki yerə İran körfəzi sahillərindən gəliblər. Volfqanq Haqenin 1978-ci ildə Münhendə nəşr olunmuş əsərinin 372-ci səhifəsində göstərilir ki, XIV əsrdə Amudərya ətrafında Xalac metropoliyası mövcud olmuşdur. Çox maraqlıdır ki, bu tayfaların yaşadığı coğrafi ərazi xeyli genişdir. Məsələn üçün, XIII–XIV əsrlərdən etibarən Əfqanıstanda yaşamağa başlayan bu tayfalar təxminən həmin vaxtda Hindistanda da mövcud olmuşlar. Bunu sübut etmək üçün Hindistanda 1451–1526-cı illərdə hakimiyyətdə olmuş Lodilərin xalacların nəslindən olmasını söyləmək kifayətdir. Bu fakt Məhəmməd Firiştənin 1832-ci ildə Bombeydə çapdan çıxmış «Gülşəni-İbrahim» əsərində də var. Hal-hazırda Anadoluda 16 yaşayış məntəqəsinin adı xalaclarla bağlıdır. Bundan başqa indi İranda Tehrandan 200 km cənub-qərbdə xalac yaşayır. Mənbələrdə qeyd edilir ki, səlcuqlar dövründə xalacların bir qismi İrana, oradan da Azərbaycana gəlmişlər [6. S. 174–176].

Xalacların XIX əsrdə Cavad qəzasında yaşadığı qeyd edilir. Müasir dövrümüzdə Azərbaycanda 5 rayonun ərazisində (Abşeron, Qubadlı, Şərur, Salyan, Ucar) Xalac kəndlərinin olması, təsadüfi deyildir [7].

Azərbaycanın Astara rayonundakı Şahağac kəndində xalac da yaşayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, V. Minorskinin «The Turkish Dialect of the Khalaj» («Xalac türk ləhcəsi»), G. Dörferin almanca «Die Turksprachen Irans» («İranda türkcə danışan xalqları»), Cavad Heyətin «Torki xələc», Ə. Sərrafinin «İranda türklərinin dili və folkloru» əsərlərində xələclərin dil xüsusiyyətlərinə toxunulmuşdur. Nümunələrə nəzər salaraq (xələc – Azərbaycan): *boqur – boğaz; köz, kez – göz; ağruq – ağrı; aluma – alma; yil – il; hadak – ayaq; dumruq – yumruq; baluq, balıq – şəhər; ilgər – qabaq; buz – soyuq; tavuşqan – dovşan; hikmək – çörək; lələ, lala – qardaş, kişi; qoonçi – çoban; işik (eşik) – qapı.*

Xələc atalar sözlərindən bir neçə nümunə Azərbaycan türkcəsi ilə müqayisədə: 1. *Tülkigə haydlar: Şahedun kemə? Hayda: Qudruğum – Tülküyə dedilər (aytdılar): Şahidin kimdir? Dedi: Quyruğum;* 2. *Yağ yağ üstə tamayur, petle qoruq qaynayır – Yağ-yağ üstə damır, yarma yavan qaynayır;* 3. *Bu yilqi kuş kəlmış belderkine civ-civ irtir – Bu ilki quş gəlmiş bildirkinə çik-çik öyrədir;* 4. *Yelgin siriylən yetermiş, hala dana hartıca kezir – İlxını sürüsü ilə itirmiş, ala dana ardınca gəzir;* 5. *Ordeburde sözüy orta, yik istide kezuy olta – Orda-burda sözüün olsun, yük üstündə gözüün olsun.*

Beləliklə, İran xələcləri və onların dili haqqında xarici mütəxəssislərdən V. Minorski və G. Dörfer, iranlılardan M. Müqəddəm dəyərli tədqiqatlar aparmış, bu ləhcənin xüsusiyyətlərini meydana çıxarmışlar. İranda M. Müqəddəm xələc, azəri dili ilə müqayisələrində araşdırmalar aparmış, 1318-ci ildə Tehranda çap etdirmişdir. V. Minorski 1945-ci ildə çap olunmuş «Bultin of the Sosyety of Oriental and African Studies» məcəlləsində «The Turkish Dialect of Khalaj» yazısını çap etdirmişdir. G. Dörfer 1968-ci ildə xələclərlə əlaqədar İranda olmuş, sonrakı ildə öz həmkar heyəti ilə İrana gəlmiş, materiallar əsasında 1971-ci ildə «Khalaj Materials» əsərini çap etdirmişdir. Bu kitab ingilis dilində yazılmış, Amerikada çap olunmuşdur. G. Dörfer bu kitabda M. Müqəddəmin fars dilində xələclər haqqında çap etdirdiyi materialı olduğu kimi vermişdi, daha doğrusu çap etdirmişdi. Xələc dili ilə bağlı G. Dörferin alman, ingilis, türk (Türkiyə) dillərində Səmih Tezcan və başqaları ilə birlikdə olan məqalələri işıq üzünə görmüşdü.

Xələc türkü türk ləhcələrindən qədim türk ləhcəsi sayılır. Onun aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

1 – *h* söz əvvəlində işlənir. Bu xüsusiyyət çox qədimə aiddir. Belə ki, digər türk ləhcələrində (azəri, qumuq, özbək, yeni uyğur və qaraqalpaq) nadir hallarda işlənir, məs.: *haz* – *az*, *hağac* – *ağac*, *hüzüm* – *üzüm*, *hev* – *ev*, *hucaq* – *ocaq*, *hətək* – *ətək*, *histi* – *isti* və s.;

2 – azəri və digər oğuz türk ləhcələrində işlənən *y* – *qoyun* xələc türkündə *qoon* şəklindədir;

3 – *d* səsi qədim türk əlaməti kimi xələc dilində qalmışdır, məs.: *hadaq* – *ayaq*, *qudruq* – *quyruq*, *boda* – *boya*, *rəng*, *bod* – *boy*, *qədd*, *odğan* – *oyanmaq*, *udu* – *uymaq*, *yatmaq*, *hadru* – *ayrı*, *qadun* – *qayın*, *dumruq* – *yumruq*. Bu xüsusiyyət müasir türk dillərindən olan Tuva dilində qorunub saxlanmışdır;

4 – *y* əksər sözlərin əvvəlində qalmışdır, məs.: *yil* – *il*, *yiplik* – *iplik*, *yiti* – *iti*, *tez*, *yraq* – *iraq*, *uzaq*;

5 – sözlərin əvvəlində *d* – *t* əvəzlənməsi mövcuddur, məs.: *til* – *dil*, *tiş* – *diş*, *tırnaq* – *dırnaq*, *tiz* – *diz*, *təri* – *dəri*, *tar* – *dar*, *tort* ya *tört* – *dörd*;

6 – sözlərin əvvəlində qədim türkdə olduğu kimi *g* – *k* əvəzlənməsi mövcuddur, məs.: *kün* ya *kin* – *gün*, *keçə* – *gecə*, *köz* – *göz*;

7 – çox sözlərin tərkibində *q* və *g* hərfləri qalmışdır, məs.: *sıçqan* – *siçan*, *tonquz* – *domuz*, *tavuşqan* – *tavşan*, *dovşan*, *yung* – *yun*, *qazqan* – *qazan*, *yekgə* – *yekə*, *quruq* – *quru*, *qısqa* – *qısa*;

8 – azəri türkcəsində sözün axırında işlənən *x* hərfi *q* şəklində özünü göstərir, məs.: *toq – tox, qulaq – qulax, barmaq – barmax, torpaq – torpax, uzaq – uzax*;

9 – sözlərin ortasında *ğ* çox vaxt *q* şəklində tələffüz olunur, məs.: *buqarsaq – bağırsaq, oqlan – oqlan, boquz – boğaz, taq – dağ*;

10 – *-da, -də* şəkilçisi *-dan, -dən*, şəkilçisi funksiyasını daşımaqla, *-dan, -dən* şəkilçisi də *-da, -də* şəkilçisi funksiyasını daşıyır;

11 – gələcək zaman şəkilçisi *-caq, -cək* əvəzinə *-ğa* və *-qa* formaları ilə işlənir, məs.: *biliqam – biləcəgəm, biliqay – biləcəksən* [8. S. 13–15].

Xələc dilində Azərbaycan dilinə məxsus 9 sait işlənir, həmçinin uzun və diftonq sait özünü göstərir.

Xələclər arasında qərb və şərq kəndlərindəki danışıq dilində də fərqli xüsusiyyətlər vardır. Mənsurabad şərq danışıq dili, Təlxab və Xələtabad qərb danışıq dilinə aiddir. Qərb danışıq dili fars dili təsiri altındadır, onların dilində fars sözləri çoxdur.

Müqayisə üçün şərq və qərb ləhcələrindəki bəzi nümunələrə nəzər salaq:

Mənsurabad

Xələtabad

(şərq danışıq dili)

(qərb danışıq dili)

bil (bel)

boğasuq

hacıq (acı)

kiryək (kürək)

gövərçin

qudrıq

yetmiş

səgsan

toqsan

kəmərbənd

rudə

zar (zəhər)

paru

kəbutər

dom

həftad

həştad

nəvəd

G. Dörferin qrupu 32 kənddən xələclərlə ünsiyyətdə olmuş, görüşmüş, 3 kənddən – Təlxab (şimal-qərb), Xələtabad (cənub-qərb), Mənsurabad (cənub-şərq) – sözlər və materiallar toplamış və 541 sözdən ibarət xələc lüğətini çap etdirmişdir. Təlxab lüğətinin siyahısında 319 sözdən 40-ı fars kəlməsi, Mənsurabad siyahısında 100 sözdən 5-i fars kəlməsi

kimi verilmişdir. M. Müqəddəmin sözlüyündə də oxşar vəziyyət özünü göstərir, yəni Təlxabdan yığılan 302 sözün 50-si fars kəlməsidir.

Xələc türkü və Azərbaycan dili araşdırmalarından, müqayisəli tədqiqatdan aydın oldu ki, bunların arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Nümunələrə nəzər salaq:

Xələc – Azərbaycan: *alta, altə – altı; bi – bir; əki – iki; on – on; iç – üç; tirt – dörd; biş – beş; quruq – quru; tar – dar; sarux – sarı; boqur – boğaz; kokarçik – göyərçin; qaq – qarğa; miçək, məks – milçək; alumla – alma; yil – il; yulduz – ulduz; köz, kez – göz; hirkək – erkək; ağruq – ağrı.*

Qeyd etmək lazımdır ki, xələc və Azərbaycan türkcəsində bir-birindən kəskin surətdə fərqlənən nümunələr də mövcuddur. Nümunələrə nəzər salaq:

Xələc – Azərbaycan: *buz – soyux; kal – uşaq; ara, kara – qara; ilgər – qabaq; angir – dünən; timi – indi; qoonçi – çoban; şə – istəmək; şa – etmək; yur – oturmaq; harmış – yorğun; həy, həy – söyləmək; kidən – toy; kitik – toyuq; leykə – pambıq; yuqaq – cövüz, qoz; xoda – tanrı, tarı, lələ, lala – qar-daş; hər – kişi; zən – qadın; biri – qurd; im, em – şalvar; baluq, balıq – şə-hər; hikmək – çörək; havol – yaxşı; cirik – cücə; qarqı – qəmiş; kəsik, kəduk – paltar, libas.*

Araşdırmalar zamanı aydın oldu ki, G. Dörfer və onun tədqiqat qrupunun xələc dili ilə bağlı topladığı materialların çox böyük dəyəri vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Müseyib Ərəbgül G. Dörfer və onun qrupu ilə həmkarlıq edərək (İranda və Almaniyada) bir sıra məsələlərin həllində köməyini əsirgəməmişdir.

Yeri gəlmişkən M. Ərəbgülə məxsus bir dübeyti vermək yerinə düşür:

Xələc: Üç zad xeyli xoşar qədri bilinməz
Yemək, içmək dəğu pulka alunməz
Bisi hay işiki, bisi kara yaz,
Bisi sayılukar varur holunmaz.

Farsca: Se çız xeyli xoşəst, vəli qədri məlum nist
Xuraki vü nuşidəni nist, ba pul xəride nəmişəvəd
Yeki mehtab, digəri bəharəst,
Yeki cəvanist ke mirəvədü bər nəmigərdəd [8. S. 22–23].

İbrahim Vaşqani Fəranidən bir neçə xələc zərb məsələlərini təqdim edirik:

Xələc: *Eşkəkə minən hartın görməz.*
Farsca: *Kəsike olağ səvare, poşte xodaşra nəmibinəd.*

Xələc: *Hatu hat yanıça vayıqan, həmrəng olmaqa həmxu olur.*
Farsca: *Əsb pişə həm bebəndi, həmrəng nəşəvəd, həmxuy mişəvəd*
 [8. S. 23].

Azərbaycan və xələc dillərindəki fel zamanlarının bəzi xüsusiyyətlərini nəzərə çatdırmaq məqsədilə bir sıra nümunələrə müraciət edək:

İndiki zaman

(xələc)

(Azərbaycan)

*Mən varum
Sən vari
O varir*

*Mən gedirəm
Sən gedirsən
O gedir*

*Biz varımız
Siz variz
Ollar varilər*

*Biz gedirik
Siz gedirsiz
Onlar gedirlər*

Şühudi keçmiş zaman

*Mən vardım
Sən vardı
O vardı*

*Mən getdim
Sən getdin
O getdi*

*Biz vardux
Siz vardız
Ollar vardilər*

*Biz getdik
Siz getdiz
Onlar getdilər*

Nəqli keçmiş zaman

*Mən varmışam
Sən varmışay
O varmış*

*Mən getmişəm
Sən getmişən
O getmişdir*

*Biz varmışaq
Siz varmışayız
Ollar varmışalar*

*Biz getmişik
Siz getmişsiz
Onlar getmişlər*

Uzaq keçmiş zaman

Mən varmış ertum
Sən varmış erti
O varmış erti

Mən getmiş idim
Sən getmiş idin
O getmiş idi

Biz varmış ertuq
Siz varmış ertiz
Ollar varmış ertilər

Biz getmiş idik
Siz getmiş idiniz
Onlar getmiş idilər

Məqalənin elmi yeniliyi və tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqata cəlb olunan problemin aktuallığını nəzərə alaraq, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin İran etnoslarının dili kontekstində araşdırılmasının, konkret olaraq xələclərin dili ilə müqayisəli qarşılaşdırma metodlarından istifadə etməklə tədqiqi nəzəri və praktik cəhətdən böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu işdən nəzəri qrammatika və türk dillərinin müqayisəli tədrisində, dialekt və ləhcələrin öyrənilməsi ilə əlaqədar mühazirə və seminarlarda, xüsusi kurslarda mənbə kimi istifadə edilə bilər.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. *Hacıyeva X.* Dövlət dili və etnodil məsələləri. Bakı: Elm, 1988.
2. *Sərrafi Əlirza.* İran türklərinin dili və folkloru // Varlıq. Tehran, 1378. № 3.
3. *Vəliyev M. (Baharlı).* Azərbaycan. Bakı, 1993.
4. *İbrahimov T. Ə. (Şahin).* Qaşqaylar. Bakı: Elm, 1988.
5. *Məhəmmədzadə Həmid.* Qaşqaylar haqqında yeni tədqiqat // Varlıq. Tehran, 1369. № 3.
6. *Eyvazova R. H.* Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı: Elm, 1995.
7. *Həsənov Namiq.* Xalaclar və onların tarixdə rolu // Tarix. 1992. 29 yanvar.
8. *Heyət Cavad.* Torki Xələc // Varlıq. Tehran, 1367. № 4 (70).

РОЗА ЭЙВАЗОВА

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК
В КОНТЕКСТЕ ЯЗЫКА ТЮРКСКИХ ЭТНОСОВ ИРАНА
(ХАЛАДЖИ)**

Р е з ю м е

Исследование азербайджанского языка в контексте одного из языков тюркских этносов Ирана – языка халаджей выявило между ними не только сходство, но и ряд различий.

Ключевые слова: *азербайджанский язык, халаджский язык, этнос, контекст, фонетика*

ROZA EYVAZOVA

**THE AZERBAIJANI LANGUAGE IN THE CONTEXT
OF THE LANGUAGE OF THE TURKIC TRIBES LIVING
IN IRAN (KHALAJS)**

S u m m a r y

The similar and different features were discovered during the investigation of the Azerbaijan language in the context of Turkic ethnoses in Iran. The language of the Turkic ethnos Khalaj has been included into the investigation as well.

Key words: *Azerbaijan language, Khalaj language, ethnoses, context, phonetics*